

Askerî rûznâmeçden verilen "sah" mühürlü ilmühaber kâmesi (BEO, A.DVN, Arz Dosyası, nr. 1/36)

devirlerde "müzekkirelik" denilen orta boy kâğıtlara yazılmış uzunlarda büyük boy "takirilik" kâğıt kullanılmış ve karnıyarık şeklinde, yani bir sayfaya iki sütun olarak kaleme alınmıştır.

Tanzimat'a kadar ilmühaberlerde çoğunlukla divanî yazı kullanılmış, daha sonra diğer belgelerde olduğu gibi rik'a tercih edilmiştir. Kâğıdın üst kenarına yakın yerinde basit "hüve" formülü bulunmakta, ilmühaberinin uzunluğuna ve kullanılan kâğıdın büyüklüğüne göre değişmek üzere yazı, üst kısımda 5-10 santimetrelik bir boşluk bırakılarak yazılmaktadır. Maliye ile ilgili ilmühaberlerin bazıları tertip tarzı bakımından maliye tezkirelerini hatırlatır ve tipki onlar gibi iki kısımdan meydana gelir. Siyâkatla yazılmış olan birinci kısım da iki parçadan ibaret olup ikinci parçada hesaplar bulunmaktadır.

İlmühaberlerin hangi kaleme verildiği hâtimede belirtildiği halde çoğunun ilk satırının üzerine sağ alt-sol üst istikamette olmak üzere ve çoğunlukla kırmızı

mürekkeple gönderildiği yer tekrar edilmiştir. İlmühaberlerin bir kısmının üzerinde başka herhangi bir işaret bulunmamasına karşılık bir kısmında "kayıd şüd" ibaresiyle kaydedildiği veya, "Defteri tashih olunmuştur" şeklinde kaydının düzeltildiği yahut ilgili kaleme hangi tarihte ulaştığı gibi şerhler görülmektedir. İlmühaberler, kalemler arasında bilgi vermek için düzenlenen belgeler olup tezkire veya kâimeler gibi sona tarih ve mühür vardır. Elkâb bulunmayışı bakımından ise takirleri hatırlatır. Belgenin sonunda ilmühaber olduğuna işaret edilmesi, cinsi hususunda tereddüt bırakmaz.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, BEO; BA, A.DVN; BA, A. MKT; BA, ÜM ve BA, Cevdet-Dahiliye, Cevdet-Darbhane, Cevdet-Maliye ve Cevdet-Timar tasniflerindeki çeşitli belgeler; Mehmed Fuad, *Usûl-i Kitâbet-i Resmîyye*, İstanbul 1328, tür.yer.; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 295-300.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

İLTİFÂT (الالتفات)

Bir ifadede sözün yönünü birden bire değiştirerek üslûp farklılığı meydana getirme anlamında edebî sanat.

Sözlükte "insanın yüzünü etrafa çevirmesi" anlamına gelen iltifât kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de bu mânada geçmektedir (Hûd 11/81; el-Hicr 15/65). Belâgat âlimlerinin anlama güzellik veren edebî sanatlardan saydığı iltifât, bir beyitte veya kısa bir sözde beklenmedik şekilde şahıs, zaman ve üslûp bakımından değişiklikler yapmaktır. Bu değişiklikler monotonluğu kırarak muhatabın ilgisini uyardırmak ve konunun önemine dikkat çekmek gibi amaçlarla yapılır.

İltifâtı ilk defa kullanan Asmaî'nin bu terimi önceki cümleye dönerek onu tamamlayıcı, noksanını telâfi edici ek bir cümle getirmek şeklinde anladığı verdiği örnekten anlaşılmaktadır (Hâtimî, I, 157; Ebû Hilâl el-Askerî, s. 438-439). Kudâme b. Ca'fer, Hâtimî, Ebû Hilâl el-Askerî, Bâkılânî, İbn Reşîk el-Kayrevânî, Hatîb et-Tebrîzî, Muhammed b. Ömer er-Râdüyânî ve Reşîdüddin Vatvât da iltifâtı böyle yorumlamışlardır. Günümüzde belâgat kitaplarında yer aldığı şekliyle iltifât anlayışının çığırını Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ ile Ebû Ubeyde açmış, bu çizgi İbn Kuteybe ve Müberred tarafından devam ettirilmiştir. *el-Bedî'* adlı eseriyle edebî sa-

natlara dair ilk müstakil kitabı yazmış olan İbnü'l-Mu'tez, iltifât konusunda bu iki anlayışa da yer vererek onu "söz sahibinin hitaptan ihbâra, ihbârdan hitaba vb. geçmesidir" diye tanımlamıştır.

Zemahşerî, Kur'ân-ı Kerîm'in hitap şekillerinden kabul ettiği ve "televvün hitabı" adını da verdiği iltifât sanatına çeşitli âyetlerin tefsiri münasebetiyle temas etmiştir. İltifâtın meânî, beyân ve bed'î ilimleriyle ilgisine dikkat çeken Sekkâkî, Araplar'ın konuklarına çeşitli yemekler ikram etmekten hoşlandıkları gibi muhataplarına sözlerini değişik ifadelerle sunma alışkanlığına da sahip olduklarını, Kur'an'da birçok ince iltifât örneği bulunduğunu, bunları ancak usta ediplerin sezebileceğini söyler (*Miftâhu'l-'ulûm*, s. 199-205). Hatîb el-Kazvîni, Tâceddin es-Süb-kî, Teftâzânî, Süyûtî, İsmâüddin el-İsferâyîni, Süleyman el-Mağribî gibi âlimler, Sekkâkî'nin takipçisi olarak iltifâta meânî ilmi konuları arasında yer vermişlerdir. *el-Meşelû's-sâ'ir* adlı eserinde (II, 167-186) iltifâta geniş yer ayıran Ziyâeddin İbnü'l-Esir, Zemahşerî'yi iltifâtı tek amaç ve yarara hasrettiği için eleştirmiştir, iltifâtın yerine göre değişen sayısız yarar ve incelikleri bulunduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Bennâ el-Merrâküşî iltifâtı eserinin hurûc, tahallus, idmâc, tecrîd, istitrâd gibi edebî sanatları kapsayan bölümünde ele almıştır. Eski Arap şiirinde de iltifât sanatının çeşitli örneklerine rastlanmaktadır. Nitekim Zemahşerî, iltifâtın Câhiliye Arapları'nın bir anlatım tarzı olduğunu söyleyerek İmru'ülkays'ın beyitlerinden örnekler vermiştir (*el-Keşşâf*, I, 62-64).

Başlıca iltifât türleri şunlardır: 1. Gâibden hitaba geçiş. Kendisinden üçüncü şahıs olarak söz edilen kimseden ifadenin devamında ikinci şahıs olarak bahsedilmeye geçilmesidir. Fâtîha sûresinde (1-4) Allah'a hamd edilip Allah'ın sıfatlarından söz edilirken üçüncü şahıs ve hikâye üslûbu ile devam eden söz, Allah'a ibadet kısmına gelince birden değiştirilerek Allah'a hitap şeklinde anlatıma dönüştürülmüştür. Bu değişikliğin sebebi, Allah'a yapılan sözlü ve fiilî taat nevilerini kendinde toplayan en mükemmel saygı tarzı olan ibadetin şanına tâzim ve önemine dikkat çekmek, Allah'ın karşısında ve O'nu görüyormuş gibi huşû içinde ibadet yapmanın önemini vurgulamaktır. Sadece sözlü tâzim olan hamdin derecesi ibadetin derecesinden düşük olduğu için hamdin anlatımında üçüncü şahıs ve hikâye üslûbuyla yetinilmiştir. Dua ve isteklere vesile durumundaki ibadetin ardından gelen

yardım ve hidâyet taleplerinin gıyaben değil hitaben (yüz yüze) yapılması uygun düştüğü için onlarda da hitap üslûbu sürdürülmüştür. 2. Gâibden mütekellime geçiş. Üçüncü şahıs olarak söz edilmeye başlanan kimseden daha sonra birinci şahıs olarak bahsedilmeye geçilmesidir. Aşağıdaki âyette bunun bir örneği görülmektedir: “Sonra buhar halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerkûreye isteyerek veya istemeyerek gelin dedi. İkisi de isteyerek geldik dediler. Böylece onları yedi gök olarak iki günde var etti ve her göğe görevini vahyetti. Biz dünya semasını kandillerle donattık, onu bozulmaktan koruduk. İşte bu o azîz ve alîm olan Allah'ın takdiridir” (Fussilet 41/11-12). Burada anlatım hikâye üslûbu ile devam ederken yıldızlar konusundaki yanlış inanca dikkat çekmek üzere onların Allah'ın yaratığı olduğunu belirten kısımda sözün akışı değiştirilerek fiil, Allah'ın zâtına isnad ile “donattık” şeklinde mütekellim sîgasına dönüşmüştür. 3. Muhataptan gâibe geçiş. İkinci şahıs olarak söz edilen kimseden ifadenin devamında üçüncü şahıs olarak bahsedilmesidir. Şu âyette de bu türün bir örneği görülmektedir: “Doğrusu tevhid dini olan Müslümanlık bir tek din olarak sizin dininizdir ve ben de sizin rabbinizim; artık bana kulluk edin. Fakat onlar din konusunda aralarında bölüklere ayrıldılar, hepsi bize dönecektir” (el-Enbiyâ 21/92-93). Âyetin başında hak dinin ve hak mâbudun tek olduğu gerçeği hitap üslûbu ile hatırlatıldıktan sonra onların din konusunda bölünmüş hallerini peygamberlere ve başkalarına haber verip knayan ve onları da knamaya çağıran kimselerin tavrını sergilemek üzere gâib sîgasına ve hikâye (ihbâr) üslûbuna dönülmüştür. 4. Mütekellimden gâibe geçiş. Birinci şahısla başlayan sözün üçüncü şahsa dönüşmesidir. “Tâ Hâ. Biz sana Kur'an'ı sıkıntı çekesin diye indirmedik. O, yeri ve yüksek semaları yaratan tarafından indirilmiştir” (Tâhâ 20/1-4) meâlindeki âyetlerde çoğul birinci şahısla başlayan sözün akışına göre, “Bizim tarafımızdan indirilmiştir” denecek yerde, “Yeri ve yüksek gökleri yaratan tarafından indirilmiştir” şeklinde üçüncü şahısla hikâye üslûbuna geçilmiştir. 5. Mütekellimden muhataba geçiş. Bir kimseden birinci şahıs olarak bahsedilmeye geçilmesidir: “Beni yaratana niçin ibadet etmeyeyim! Ve siz ona döndürüleceksiniz” (Yâsîn 36/22). Âyetin, “Sizi yaratana niçin ibadet etmezsiniz; ona döndürüleceğinize göre” şeklinde hitap üslûbuyla olacak yerde ilk ki-

sımda birinci şahısla ifade ederek nasihatte içtenliğini göstermek, kendi nefsi için istediğini onlar için de arzuladığını belirtmek üzere sözü kendi üzerinden sarfetmiştir. Gerçekte bu sözü söyleyenin amacı müşrik kavme nasihattir. Nasihatte muhataplar amaçlanmamış olsaydı âyetin devamı, “Ona döndürüleceğime göre ben niçin ona ibadet etmeyeyim” şeklinde olması gerekirdi. Bu tür ta'riz üslûbu öğütlerde daha etkileyici bir anlatım tarzıdır (Zemahşerî, III, 319). Ayrıca âyette iltifâtın yanında bir icâz türü olan ihtibâk sanatı da söz konusudur. 6. Mâziden muzâriye geçiş. Geçmiş zaman kipiyle başlayan sözün şimdiki zamanla devam etmesidir. Bu değişiklik fiilin önemine, ilginçliğine dikkat çekme ve süreklilik arzettiğine işaret etmenin yanında mâziden (hikâye verivayet anlatımından) hale geçmek suretiyle anlatıma canlılık verilmiş, dinleyicinin ilgisi çekilmiş olur: “Onlar ki küfre saplandılar ve Allah'ın yolundan -insanları- çevirmektedirler” (el-Hac 22/25). Âyette onların küfür ve inkârlarının sabit, kararlı, saplantılı ve değişmez olduğu mâzi kipiyle belirtildikten sonra insanları hak yoldan saptırmalarının sürekli biçimde tekrarlanan ve yenilenen bir eylem olduğunu anlatmak üzere ifade süreklilik bildiren muzâri sîgasına dönüşmüştür. 7. Muzâriden mâziye geçiş. Şimdiki zamanla gelecek zamanı içeren muzâri kipiyle başlayan sözün bir yerinde anlatımın mâzi kipine dönüşmesidir. Gelecekteki bir fiilin mâzi kipiyle ifadesi onun olmuş bitmiş gibi kesinliğini, önemini veya zaman bakımından önceliğini anlatır: “O gün süra üfürülecek. Artık göklerde ve yerdeki kimseleri korku sarmıştır” (en-Neml 27/87). Burada “korku saracaktır” yerine “korku sarmıştır” ifadesinin yer alması bunun kesin bir gerçek olduğunu vurgulamak içindir. 8. Mâziden emre geçiş. “De ki: Rabbim adaleti ve her mescidde -her namaz vaktinde- yüzlerinizi kibleye doğrultup O'na ihlâslı bir şekilde ibadet edin diye emretti” (el-A'râf 7/29) meâlindeki âyette anlatım, namaz ve ibadetin önemine dikkat çekmek üzere mâziden emre dönüştürülmüştür.

İbn Vehb, Ebû Ali et-Tenûhî ve Şerefeddin et-Tîbî gibi belâgat âlimlerine göre müfret, tesniye ve cemi sîgaları arasındaki geçişler de iltifâtın sayılabılır. İsbâmüddin el-İsferâyîni, müzekker lafızla dile getirilen bir mânâyı sözün devamında müennes lafızla veya aksiyile ifadeyi de iltifât türleri arasına dahil etmiştir.

Türk edebiyatında da kullanılan iltifât heyecana bağlı sanatlardan biridir. Belli bir hitap ve tertip içinde devam eden söz, şair veya yazarın duyduğu bir heyecan sebebiyle birden bire bazan akla gelmesi zor, konuyla ilgisi az bir şekilde yön değiştirip çarpıcı bir ifade haline dönüşerek etkisini artırır. Bundan dolayı lafızdan çok mânaya ait kabul edilen bu sanatın umumiyetle manzum örneklerde kendini göstermesi Türk edebiyatına ait bir özellik sayılabilir. İltifâtın her çeşidine ait manzum örnekler arasında (Bilgegil, s. 242-249) İstiklâl Marşı'nın ayrı bir yeri vardır. Şiirin tamamı, hitabı hikâye ve tasvirin takip ettiği, fiillerin geçmiş zamandan gelecek zamana çeşitli kiplere yöneldiği, iltifât sanatının başarılı uygulamalarına ait üslûp hususiyetleri taşıyan bir eserdir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî – M. Ali en-Neccâr), Kahire 1955, I, 60, 195, 460; Ma'mer b. Müsennâ, *Me-câzü'l-Kur'ân* (nşr. M. Fuat Sezgin), Kahire 1374/1955, I, 11, 252, 273; II, 139; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. Zekî Mübârek v.dğr.), Kahire 1355/1936, II, 729; İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedîc* (M. Abdül-mün'im Hafâcî), Beyrut 1410/1990, s. 152-153; İbn Vehb, *el-Burhân fî vücûh'l-beyân* (nşr. Ahmed Matlûb – Hafîce el-Hadîsî), Bağdad 1387/1967, s. 152; Kudâme b. Ca'fer, *Nağdû's-şî'r* (nşr. M. Abdül-mün'im el-Hafâcî), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye), s. 150-153; Hâtîmî, *Hilyetü'l-muḥâḍara* (nşr. Ca'fer el-Kettânî), Bağdad 1979, I, 157; Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-Sinâ'ateyn* (nşr. Müfîd M. Kumeyha), Beyrut 1404/1984, s. 438-440; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-Umde* (nşr. Muhammed Karkazân), Beyrut 1408/1988, I, 636-641; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut), I, 62-64; II, 529; III, 319, 501, 541; Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyetü'l-icâz* (nşr. Bekrî Şeyh Emîn), Beyrut 1985, s. 287-288; Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ülûm* (nşr. Naîm Zerzûr), Beyrut 1403/1983, s. 199-205, 429; Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, *el-Meşelû's-sâ'ir* (nşr. Ahmed el-Hüfî – Bedevî Tabâne), Kahire 1939, II, 167-186; İbn Ebû'l-İsba', *Tahrîrû't-tahbîr* (Hıfînî M. Şeref), Kahire 1383, s. 123-126; Hatîb el-Kazvîni, *el-İzâh fî 'ulûm'l-belâga* (nşr. M. Abdül-mün'im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980, s. 157-162; Tîbî, *et-Tibyân fî 'ilmi'l-me'â-nî ve'l-bedîc ve'l-beyân* (nşr. Hâdî Atıyye Matar el-Hilâlî), Beyrut 1407/1987, s. 284-288; Teftâzânî, *el-Muḥavvel*, İstanbul 1309, s. 130-136; Bîkâî, *Naẓmü'd-dürer*, Haydarâbâd 1402/1981, XVI, 2; XVIII, 281; Tâhirü'lmevlevî, *Edebiyat Lü-gatı* (nşr. Kemal Edib Kürkçüoğlu), İstanbul 1973, s. 63; Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Ankara 1980, s. 242-249.

İSMAİL DURMUŞ

İLTİKÂÜ'İ-HÂTİREYN

(bk. TEVÂRÜD).